

ÖLMEK VE ÖLÜM ÜZERİNE BİR ÇEŞİTLEME
Die And a Variation On Death

Gülseren TOR¹

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü, gulseren.tor@emu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6429-0906

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi
Geliş/Received: 12.08.2021
Kabul/Accepted: 26.10.2021

DOI:10.20322/littera.982108

Anahtar Kelimeler

öl- eyleminin kavram alanı,
öl- eyleminin türevleri, öl-
eyemiyle kurulan deyimler,
ilişki sözleri, kalıp sözler.

ÖZ

Türk toplumu için, ölümün rengi *kara*, tadı *acı*, ölünün yüzü *soğuktur*. Ölüm dönüşü olmayan bir *yolculuk*, *sonsuz uykudur*. Acı gerçek ölmek, Türkçede genellikle örtmeceyle dile getirilirken, bu sözcüğün türevleri ve yan anlamlarında ölümün istenmeyen çağrışımları, ürkütücülüğü, korkutuculuğu yok olmaktadır. Böylece *öl-* sözcüğü her tür kavramlaştırmada rahatça kullanılabilir. Bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde *öl-* eylemini karşılayan sözlere yer verilecek, *öl-* eyleminin türevleri, birleşik eylemlerde ve kalıp sözlerde kullanımı üzerinde durulacak, kavramlaştırmadaki yeri açıklanmaya çalışılacaktır. *Öl-, ölü, ölüm* kavram alanına giren sözcükler ve Türk kültüründe önemli bir yer tutan kalıp sözlerden örnekler sunulacaktır.

ABSTRACT

Turkish people define death as a dark entity and a painful suffering. For them, death is tantamount to a trip with no return and an infinite sleep. It is a sad fact that when death in Turkish is generally defined as a euphemism, undesirable and frightening aspects of death disappear in drevatives and secondary meanings of this word. Therefore, it is possible to use the verb *to die* in any form of conceptualization so easily. This article will deal with the words which define the concept of death and define the drevatives of the verb *to die* and explain the compound words and expressions as well as coceptualizations which are related to this verb. Examples of the words related to the concept of *to die*, *the dead* and *the death* and the phrases that are of significant importance in Turkish culture, will also be presented.

Keywords
concept of death,
derivatives of the verb *to die*,
idioms with the verb *to die*,
words of communication, phrases.

Atıf/Citation: Tor, G. (2021), "Ölmek ve Ölüm Üzerine Bir Çeşitleme", *Littera Turca*, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7/4, 1546-1560.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Gülseren TOR, gulseren.tor@emu.edu.tr

GİRİŞ

Ömrün son noktası, sözün bittiği andır ölüm. Bu kaçınılmaz son, ağıtların, türkülerin, şiirlerin roman ve öykülerin konusu olmuş. Kimi yazar ve ozanlar ölüme meydan okurken, kimileri ölüm karşısındaki çaresizliği, kimileri yitirdiklerinin ardından üzüntülerini, kimileri ölümün düşündürdüklerini dile dökmüştür. Ömrünün sonuna yaklaştığını düşünen Cemal Süreya, ömrünün üstünü Tanrı'ya bırakmıştır:

Ölüyorum Tanrım / Bu da oldu işte.

Her ölüm erken ölümdür / Biliyorum tanrım.

Ama, ayrıca, aldığım şu hayat / Fena değildir..

Üstü kalsın.. (Sevda Sözleri/302)

Duygunun, düşüncenin merkezine oturmuş ölüm; dil de yüreğin ve beynin sözcüsü olmuştur. Ayrılık sonrası yüreğin yangısı, beynin yankısı dile vurmuş; yitirilen canların bıraktığı boşluk hep yangın yeri olmuştur. Hele de zamansız ölümler, Yunus Emre'nin dediği gibi yürekleri dağlamıştır:

Bu dünyada bir nesneye yanar içüm göynür özüm

Yigit iken ölenlere gök ekini biçmiş gibi (Tatçı/388)

Konusu ölüm olan edebî metinler üzerinde, ölümü psikolojik, sosyolojik ve dinsel boyutuyla ele alan pek çok değerli çalışma bulunmaktadır. Türk edebiyatının her döneminde ölüm teması işlenmiş, sanatçıların ölüm algısı ve anlatışı üzerinde durulmuştur. Ölümün Türk kültürü ve edebiyatındaki yeri üzerinde durulurken, ruhun ve kültürün aynası olarak dil de ölüm kavramı açısından incelenmiştir. Doğan Aksan, *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü* adlı kitabının Ölümle İlgili Kavramlar Bölümünde Türkçenin değişik dönemlerinde kullanılan ölümle ilgili sözlere yer vermiş, Türklerin cenaze töreni ile ilgili gelenek ve göreneklerini anlatmıştır (2008: 187-196). Gülden Sağol Yüksekaya, *Türklerde Ölümün Algılanışı 'Ölmek' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle* adlı yazısında Türkçenin eski ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan ölmek için kullanılan sözleri, ölümün algılanışına göre sınıflandırıp değerlendirmiştir (2010: 3-40). Figen Güner Dilek, *Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları* adlı makalesinde, Altay Türklerinin ölümü nasıl yorumlayıp söze nasıl aktardıklarını göstermeye çalışmıştır (2007: 177-190). Hacer Tokyürek de, *Eski Uygur Türkçesinde "Ölüm" Kavramı ile İlgili İfadeler* adlı çalışmasında, Eski Uygurların inançları ve dünya görüşleri çerçevesinde ölüm konusunu ele alıp, canlıların fiziksel, duygusal, ruhsal özelliklerinin yok oluşuna; ölüm anındaki duruma, öldürme biçimine, öldürene, ölüye; ölünün ardından yapılan törene, ahirete, ölüm tanrısı, ölüm tanrısının yardımcılara; yeniden doğuş biçimlerine göre sınıflandırarak ölüm kavramı ile ilgili sözleri incelemiştir (2009: 169-198).

Dil birliği olan toplumlar arasında ölüm olgusunun dile getirilişinde dönemden döneme, coğrafyadan coğrafyaya farklılık ve çeşitlilik olduğu görülebilmektedir. Bu çalışmada Anadolu insanının ölüm olgusu karşısındaki durumunun, tutumunun ve duruşunun dile yansımaları üzerinde durulmuş; *öl-* eyleminin türevleri, bu türevleri karşılayan sözcük ve söz öbekleri Türkiye Türkçesinden seçilen örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.

1. 'Öl-' ve 'Öldür-' Karşılığı Kullanılan Sözcükler

"Ölüm Allah'ın emri" de, ne zor, ölüm ve ölmekten söz etmek, hele de ölüm haberini vermek. Türkçede "ölmek" eylemi olmasına karşın, dilimiz varmaz bu acı gerçeği dile getirmeye. Kalanlar söyleyecek söz arar, genellikle de örtmeceye başvurur. Ölüm başka sözlerle kapatılmaya çalışılır. "*Korkunun ecele faydası yoktur*"; ama ölüm korkusunu yenmek de kolay değildir. Ölüm zaman zaman kurtuluş gibi görülse de, onu kabullenmek güçtür. Korku, ürküntü veren, istenmeyen bir durum da, örtmeceye başvurularak dile getirilebilmektedir. Gidenler hep geri dönecekmiş gibi gelir. İnsan, bir yakını ya da sevdiği bir kimsenin dönüşü olmayan bir yola gittiğine inanamaz bir türlü. Bundan dolayı ölüm haberini "...(-l) *kaybettik*" veya "...(-l) *yitirdik*" eylemleriyle verir. Yitirme sözünde, bulunacak, yeniden ortaya çıkacak umudu yatar. Ancak, ölümü son derece doğal karşılayan, ölüm gerçeğini örtmeceyle anlatmaya gerek duymayan Anadolu halkı için, 'kaybettik' veya 'yitirdik' eylemleri göndergesel anlamlarından başka bir şey ifade etmeyecek, bu eylemlerle örtülen ölüm gerçeğinin algılanması da güçleşebilecektir. İşte iki örnek: *Yılmaz telefon itdi; Düriye Abla, annemi yitirdik diyor. Ben de anne yiter mi, gelir nire gitdiyse diyorum. Meğârisâm Niymet abla ölmüş de. Nebahat telefonda Kemal âbimi gaybitdik diyor. Ben de diyorum ki, Kemal gaybolur mu, yaylaya gidikdir "gitmiştir" (Ayvagediği / Mersin).* Doktorlar da kullanmaktan kaçınır bu sözcüğü, örtmece olarak 'ex'e başvurur, ölüm haberini "*Ex oldu*" ile bildirir. Halkın tanımadığı bu sözcük, iletişim kazasına da neden olabilmektedir. Kendisine, kocasının ex (eks) olduğu bildirilen bir hanım, bu sözcüğü AIDS(eyds) anlayıp, doktorlara eşinin hangi odaya kaldırdığını sorabilmektedir. Ölüm haberi, ölçünlü Türkçede '*acı haber, kara haber*'dir, bunlara Anadolu ağızlarından '*soğuk haber*' sözünü de ekleyebiliriz. Ölümün çağrışımları soğuk, kara, acıdır. Soğuk, dokunma; acı, tad alma; kara, görme duyumuzu ilgilendiren kavramlardır; ancak bu kullanımlarda 'acı, kara ve soğuk' sıfatları 'haber' sözcüğüyle bağdaştırılarak iştme duyumuza hitap etmekte, duyulararası aktarma yapılmakta, güçlü ve keskin bir somutlaştırmayla duygularımızı etkilemektedir. 'Öldü' haberini vermeye dili varmayan insanlar, bu kavramı '*Yitirdik, kaybettik*' yanında, '*Aramızdan ayrıldı*', '*Rahmetli oldu*', '*Vefat etti*' gibi sözlerle de anlatabilmektedir. Sözlü Bektaşî kültüründe de 'Öldü' yerine '*Gözümüzden gönümümüze aktı*' sözü geçmektedir.

Bir tanıdığının öldüğünden haberi olmayan bir kişi, yakınlarına ya da tanıdıklarına ölen kişinin durumunu sorduğunda, sorana ömür dilenerek ölüm haberi verilir, "öldü" sözcüğünü kullanmaktan kaçınılır: — *Amcan nasıl? — Sizlere ömür.*

"Ruhunu teslim etmek" anlamında Anadolu'da yaygın olarak *geçin-* sözcüğü kullanılmaktadır. Bu eylemin çatı ekleriyle genişlemiş biçimi de bulunmaktadır: *geçirin-* (l) "ölmek" (Kalkan *Kaş –Ant.; *Fethiye ve köyleri – Mğ.)(DS VI / 1962-1963). Bu sözde kendi kendine bu dünyadan geçip gitmek, bu dünyadan geçip, öteki dünyaya gitmek anlamı yatar. Bu söz, bitişin ifadesidir, bir kişinin ölüm anında kullanılır. Divanü Lugati't-Türk'te 'geçin-' ile aynı anlamda *keç-* "geçmek, ölmek" (DLT IV/19) kökünü bulmaktayız. Eski Türk lehçelerinde "geç-" anlamına gelen, ölçünlü Türkiye Türkçesinde de 'öte, ötrü' gibi sözcüklerde yaşayan 'öt-' eyleminin de Zonguldak'ta "ölmek" (DS IX / 3358) anlamında kullanılıyor olması, ölümün geçici dünyadan kalıcı dünyaya geçiş, dünyayı değiştirme inancının göstergeleridir. Bazen de 'ölmek' eyleminin yerini 'göçüp gitmek' alır: *Sevdiklerim göçüp*

gidiyorlar birer birer / Ay geçmiyor ki almayayım gamlı bir haber (Yahya Kemal Beyatlı, Kendi Gök Kubbe, “Duyuş ve Düşünüş”/102).

Bedenin cansız ve ruhsuz kalması nedeniyle, ölmek kavramı, ad aktarması yoluyla kurulan ‘*can vermek, candan geçmek, can borcunu ödemek, ruhunu teslim etmek*’ gibi deyimlerle anlatım bulur. Eski Anadolu Türkçesinde de *can ısmarla-* “can vermek, teslim-i ruh etmek, ölmek” deyimini bulunmaktadır (TS II / 751).

Ölümün gerçekleştiği andaki durum betimlenerek de, ad aktarmasıyla (metonymy) ölmek eylemi somutlaştırılır: *hayata gözlerini yummak/kapamak, son nefesini vermek, hayatını kaybetmek, son uykusuna yatmak* örneklerinde olduğu gibi. ‘Ölüm’ de doğal olarak ‘son uyku’ olur: *Susmuş bütün saray, nefes almaz o izdiham / Son uykusunda tek rahat etsin deyip Atam* (İbrahim Alâettin Gövsa, Acılar, “Tavaf”) (Saraçbaşı 2010: 1039). Kıbrıs Türk Ağızlarında da ölmek kavramı *ömür bırak-* deyimleriyle karşılanmaktadır.

İnsanlar, karşısında aciz kaldığı ölümü, inancı doğrultusunda değerlendirmekte, ölmek eylemini de tasavvufi bir anlayışla güzel bir nedene bağlamakta, bir tür güzel adlandırmaya gitmektedir: *Allah’ına kavuşmak, Yaradan’a kavuşmak, Hakk’a yürümek* vb. Çok değer verilen, saygın kişilerin ölümünden; günahsız, masum insanların vahşice öldürülmesinden, çocuk ölümlerinden söz ederken, çok sevilen bir hayvanın ölüm haberi verilirken, yine inanca dayalı olarak “*Melek oldu*” ifadesi kullanılmaktadır: ... *İdollerimden biri olan canım öğretmenim Nermin Gül’ün melek olduğunu öğrendim*. Eski Türkçede ölmek kavramının *uçmak* “bu dünyadan göçüp gitmek, ölmek”(Tekin 1988: 44) eylemiyle de karşılandığı gibi, günümüz Türkiye Türkçesinde de *göğe çekilmek* “yok olmak, kaybolmak, ölmek” (Saraçbaşı 2010: 499) deyimine rastlanmaktadır. Ölmenin güzel bir nedene bağlandığı başka deyimler de gösterilebilir: *sonsuzluğa intikal etmek, sonsuzluğa yürümek...*

Ölmek elde değil, Tanrı tarafından biçilen ömür bir gün tükenektir, yeğlenen de eceliyle ölmektir: *ecel şerbeti içmek* “ölmek”: *Karacaoğlan der ki konup göçersin / Ecel şerbetini bir gün içersin* (Karacaoğlan, Koşma) (Saraçbaşı 2010: 405).

Anadolu ağızlarında “yapmak istediklerini yapamadan ömrü tükenmek, vakitsiz ölmek” anlamında *ömür vadeye güymemek* (Puğ / Mersin)(MAS / 295) deyimini bulunmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde de “ecelinden evvel ölmek” anlamında *ömrü kesilmek* deyimini geçmektedir: *Bu cihan içre seninleydi hayatım cânâ / Dilerem ömrü kesilsün seni benden kesenin* (Haleti. XVII. 310) (TS V / 3086).

‘Ölmek’ kavramında olduğu gibi ‘öldürmek’ kavramı da, ad aktarmasıyla dile getirilebilmektedir: *canına kıymak* 1. acımadan öldürmek 2. kendini öldürmek: *Tatlı olur ben canıma kıyamam / Ağı yedir kömür gözlüm aşınan* (Karacaoğlan, Koşma, 216), *(Birini)canından et-* “Onun ölümüne yol açmak, onu öldürmek”, *canını almak* “öldürmek”: *Sen de bir Azrail olsan / Canımı almaya gelsen / Cennete girsem ne dersin* (Pir Sultan Abdal, Semai) (Saraçbaşı 2010: 278, 279). Türkçe Sözlük’te *can*(<Far. cān) sözcüğü, “insan ve hayvanlarda yaşamayı sağladığına ve ölümlü vücuttan ayrıldığına inanılan madde dışı varlık” (Tü.S./243) biçiminde tanımlanmaktadır. ‘Ölmek’, canlı varlıkların canını yitirmesi anlamına geldiği için, ölmek ve öldürmek eylemlerini karşılayan sözlerin çoğunun yapısında ‘can’ adı geçmektedir.

Öldürme isteği bildirilirken ve öldürmek karşılığı kullanılan sözlerin birçoğunun yapısında *kan* adı geçmektedir. Kansız yaşam sürdürülemeyeceğine göre, yapısında *kan* adı bulunan, yine ad aktarması ile kurulmuş pek çok deyim vardır: *kan çıkmak* “kan dökülmek, cinayet işlenmek”, *kan dökmek* “ölüme yol açmak, cana kıymak”, *kan gövdeyi götürmek* çok kan dökülmüş olmak, çok insan öldürmek”, *kan gütmek* “kan dökerek öç almak istemek”, *kan istemek* “öldürülen bir kimsenin öcünün alınmasını istemek”, *kana kan istemek* öldürenin öldürülmesini istemek”, *kana susamak* “öldürme hırsı duymak”, (*Birinin*) *kanına ekmek doğramak* “birinin ölümüne yol açarak sevinmek”, *kanına girmek* “birini öldürmek veya öldürtmek”, *kanıyla ödemek* “yaptığının cezasını hayatıyla ödemek” (Tü.S./776-777) vb.

Bu deyimlerin yanında, adam öldürme, Arapça *cināyet* adıyla; adam öldürmek de *cinayet işlemek* sözüyle karşılanabilmektedir. “Öldürme” anlamındaki *katil*(<Ar.قاتل) sözcüğü de Türkçeye Arapçadan geçmiştir. Bu adla da “insan öldürmek, insan öldürtmek” anlamlarında ‘*katletmek, katlettirmek*’ birleşik eylemleri kurulmuştur. Kanun hükmüne göre öldürme yine Arapça *idam* sözcüğüyle karşılanmaktadır. Öldürme biçimine göre Türkçede *vur-* ve *boğazla-*, *as-/astırmak* eylemleri de kullanılmaktadır. *ipe çek-* “asmak, asarak idam etmek”(MBTS/568). *Dâra çek-* “öldürmek”, *dâra çekil-* “öldürülmek” deyimlerinde de Farsça *dâr* “ağaç” adı kullanılmıştır. Kendi kendini öldürme de Türkiye Türkçesinde Arapça *intihar* sözcüğüyle karşılanmaktadır.

Bazen de *öl-* ya da *öldür-* eylemi karşılanırken dolaylamaya başvurulmaktadır: ‘(*Filanca*) *yaşam mücadelesini kaybetti*’, ‘*Hayata veda etti*’, ‘*Onları hayattan kopardı*’, ‘*Onları aramızdan ayırdı*’.

Tohum ve fidelerin toprağa gömüldüğü gibi ölümler de gömülür; ancak ölen bir kişinin gömülme işi, ‘Filancayı gömdük’ biçiminde dile getirilmez; çünkü bu iş çekinilen, gocunulan bir iştir. Yine sanatlı anlatımlara başvurularak, gömme işinin de üstü kapatılır. ‘(*Filanca*) *son yolculuğuna uğurlandı, toprağa verildi, sonsuzluğa uğurlanacaktır*’ gibi ifadelerle başvurulur. Örtmecenin bir yolu da, yabancı sözcüklere başvurmadır. Bazen de ‘gömme, gömülme’ için Arapça ‘*defn*’ sözcüğü imdada yetişir. Gerçek değişmez; ama yabancı bir sözcükle “acıyı bal eyleriz” sanki.

Kefenlenip tabuta konmuş, gömülmeye hazırlanmış ölü de Arapça ‘*cenāze*’ sözcüğü ile karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesinde cenaze ile kurulan söz öbeklerinde hiçbir zaman, cenaze yerine ölü kullanılmamaktadır: *cenaze alayı, cenaze namazı, cenazeyi kaldırmak*. Ölçünlü Türkçede, anlam belirleyicileri birbiriyle uyuşmayan ‘canlı’ sıfatı ve ‘cenaze’ adı alışılmamış bir bağdaştırma ile bir sıfat tamlaması oluşturarak yeni bir kavramı karşılar duruma gelmiştir: *canlı cenaze* “çok zayıf, bir deri bir kemik kalmış kimse” (Tü.S. /247). Arapça *mevtā* “ölüler, ölmüşler, ölü, ölmüş” sözcüğü de halk ağzında ‘*mevte/mefte*’ biçimlerinde kullanılmaktadır.

Gazetelerden ölüm haberlerinden çok ‘*acı kayıp*’ ilanları okur, radyo ve televizyonlardan da, ‘*acı haberleri*’ dinleriz. Ölüm haberleri minarelerden de duyulur; salâ verilir, ardından “... *Allah’ın rahmetine kavuşmuştur*” sözü yükselir. İmam, cenaze töreninde cenaze alayına “*Merhumu ya da merhumeyi nasıl tanırıyorsunuz?*” diye sorar, ‘ölmüş erkek, ölmüş kadın ya da ölüyü’ demekten kaçınır. Bu durumda da yabancı sözcükler, acı gerçeği anlatmaya merhem olur. Baş sağlığı dileme için de Arapçadan alıntı *taziye* sözcüğü kullanılmaktadır.

Argoda ise, ölüm korkusunu yenmek için, 'ölmek ve ölüm' kavramlarına espri karıştırılmaktadır. Böylece ölmek korkusu bastırılmış, ölümün ağırlığı hafifletilmiş olmaktadır. Bu sözler şaka yollu da söylenmekle birlikte, sevilmeyen ya da öfke duyulan kişilerin ölümünü bildirmek amacıyla da kullanılmaktadır. Gülden Sağol Yüksekaya, "Türklerde Ölümün Algılanışı 'Ölmek' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle" adlı yazısında, ölmek kavramını karşılayan 57 adet argo söze yer vermiştir (2010: 29). Burada ölmek kavramını karşılayan argo sözlerden birkaç örnek göstermekle yetineceğiz: *Tiņker-* "ölmek" (MAS/359). Öfke duyulan ya da sevilmeyen insanların ölümünde de insanlar 'ölmek' eylemi yanında argodan '*gebermek*', '*zıbarmak*' eylemlerini seçebilir. Argoda da ölmek kavramı, bazen ölen canlının ölüm anındaki durumu verilerek karşılanmaktadır: *nalları dikmek* "(hayvan veya hayvana benzetilen kişi) ölmek" (Tü.S. /1070), *kuyruğu titretmek* (argo) "ölmek" (Saraçbaşı 2010: 829) deyimlerinde hayvandan insana aktarma yapılmıştır. Argoda *kalıbı değiştirmek*, *kalıbı dinlendirmek* (Saraçbaşı 2010: 714), *cızlamı çek-* deyimleri de "ölmek" anlamında kullanılmaktadır. *cızlam*(argo) "kaçmak, sıvışmak" (MBTS/197). Saygı duyulmayan, sevilmeyen kişilerin ölümünün Kahramanmaraş'ta '*gözlerini havaya dikmek*' deyimini ile bildirildiğini Mehmet Yardımcı adlı öğrencimizden öğrenmiş bulunmaktayız. Bu örneklere ölçünlü Türkiye Türkçesinden *iki eli yanına gelmek* "ölmek" deyimini de ekleyebiliriz. Bu deyim de, ölüm anındaki duruma dayandırılmıştır. Cenaze taşınan salla ölü arasındaki ilişkiye dayanarak kurulan '*dört kolluya binmek*', *dört kollu imam kayığına bindirmek* de, ad aktarmasıyla kurulmuş, argoda kullanılan deyimlerdendir.

Bazen de 'ölmek ve öldürmek' kavramı mezarlığın durumu verilerek dile getirilmektedir: *tahtalı köye yollamak* (*postalamak*), *tahtalı köyü boylatmak* "öldürmek" (Saraçbaşı 2010: 1087). *Taşlı köyü boylamak* "ölmek" (Saraçbaşı 2010:1096). Aynı kavram alanına giren mezarlık da '*tahtalı köy*' sıfat tamlamasıyla anlatım bulmaktadır. Mersin ve çevresinde mezarlık karşılığı '*kemikli köy*', ölmek anlamında da '*kemikli köye göç-/git-*' sözleri geçmektedir. Öldürmek anlamında da '*kemikli köye göndermek*'(Ayvagediği/Mersin)(Yazarın yazıya geçmemiş derlemelerinden) deyimini bulunmaktadır. *Kemikli köye gönder-* sözü daha çok şaka yollu söylenmekte ya da gözdağı vermek için kullanılmaktadır.

Şaka yollu söylenen sözlere birkaç örnek daha eklenebilir. Argoda, yabancı ya da yerli sözcüklere yeni anlamlar yüklediği ya da ölçünlü dilin söz varlığından seçilen sözlerin deyimleştirildiği görülür: *cartayı çekmek* (argo) "ölmek". Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te '*carta*' sözcüğü Arapça ses taklidi bir sözcük olan *zarta*'dan getirilmektedir (2005:184). *cavlağı çekmek* (argo) "ölmek". Bu deyimdeki '*cavlak*' adı da "tüyünü dökmek" anlamındaki '*cavla-*' eyleminden {-k} ekiyle kurulmuş bir ad olarak gösterilmektedir (2005:184). Argoda "ölme, ölüm anlamlarında kullanılan *morto*(<İt.morto<Lat.) adıyla kurulan bir başka söz de '*mortoyu çekmek*'tir. Argoda *morto-morta* adından *mortacı* "1. Hıristiyanlarda cenaze taşımak için tutulan kimse 2. (argo) Mezar kazmak, ölü yıkamak, defin sırasında aşır okumak, dua okumak gibi cenaze işleriyle uğraşan ve geçimini bu yolla kazanan kimse" adı da türetilmiştir (MBTS/832). Türkçeye Fransızcadan geçmiş olan, "1.ölüm 2.(argo) ölmüş kimse, ölü, ceset" anlamlarına gelen *mort* (<Fr.morte<Lat.) adından, {+IA-} ekiyle ölmek anlamında '*mortlamak*' eylemi türetilmiştir (MBTS/832). Bu sözcük de argonun söz varlığı içinde yer almaktadır.

Argoda zaman zaman kaba sözlere de başvurulmaktadır: *Bok yoluna gitmek* “boşu boşuna ölmek, heder olmak” (Saraçbaşı 2010: 240). Aynı anlamda ‘*pisi pisine gitmek*’ deyimini de kullanılmaktadır.

Toplumumuza göre, ölmenin en şerefli *şehit düşmek* “savaşta vurulup ölmek”tir: *Cephane tutuştu, aklımız şaştı / Selâtin Camisi havaya uçtu / Askerin yarısı hep şehit düştü* (Türkü) (Saraçbaşı 2010: 1072). Vatan bekçileri, askerler, polisler ‘*şehit düşerken*, vatan hainleri, teroristler ‘*öldürül*’mektedir. Hemen hemen her gün şöyle bir haberi okumakta ya da dinlemektediriz: *Bir polis şehit düştü, sekiz PKK’lı öldürüldü*. Ancak, son zamanlarda teroristler için ‘*öldürüldü*’ sözünün yerini, ‘*Etkisiz hale getirildi*’ ifadesi almakta, ‘öldürülme’nin soğuk yüzü bu sözle örtülmektedir. Askerler can bedeli olarak şehitlik mertebesine yükseltilmektedir. Bununla teselli bulan şehit babaları, bir oğlu daha olsa ya da diğer oğullarını da vatan için feda etmeye hazır olduklarını bildirmektedirler. Hemcinslerin birbirlerini öldürmelerinin dayanılmazlığını Bedri Rahmi Eyüboğlu şu dizelerle anlatır: *Ölüm Allah’ın emri ne denir / İnsan eliyle ölmek insana ağır gelir* (Karadut, “Acımak”) (Saraçbaşı, 2010: 935).

Yan anlamlarıyla, cansız varlıklar için kullanıldığında *ölmek*, *ölüm* ve *ölü* tabu olmaktan çıkar, örtmeceye başvurulmaz, açıkça ve rahatça ‘*zaman öldür*’ülür, ‘*soğan öldür*’ülebilir, bu ölümlere dilbiliminden ‘*sözcük ölümü*’ ve ‘*ölü dil*’ “yazılı belgeleri bilinen; fakat günümüzde hiçbir toplulukça kullanılmayan dil” de eklenebilir. Hayvanlar da acımasızca *öldür*ülebilir. Duyulan ölüm haberinin başkasına aktarımı sırasında, haber verenin ölüm olgusuna bakışı, ölenle sağken aralarındaki ilişkiye göre tabu kaldırılabilen, örtmeceye başvurulmayabilmektedir.

2. Öl- Eyleminin Türevleri

Göndergesel anlamıyla kullanılmaktan kaçınılan ‘öl-’ eyleminin pek çok türevi vardır, türevlerin de yan anlamlar kazanması doğaldır. *Öldüresiye*(<öl-dür-esi+y+e) “öldürürcesine”: *Zil zurna sarhoş gelir, gık diyeni öldüresiye dövermiş*. *Öldüresiye* türevinde olumsuz, istenmeyen, hoş karşılanmayan bir çokluk ifadesi varken, *ölesiye* (<öl-esi+y+e) türevinde olumlu, hoş giden bir çokluk ifadesi vardır: *ölesiye* ölecek kadar “*Yusuf Efendi seni ölesiye seviyor Feride, dedim*” (Tü.S. /1135). Bu örnekler ölçünlü Türkiye Türkçesinde geçen *öldürücü*(<öl-dür-ücü), *ölgün*(<öl-gün), *ölmez*(<öl-mez), *ölümcül*(<öl-ü-m+cül), *ölümlü*(<öl-ü-m+lü), *ölümsüzlük*(<öl-ü-m+süz+lük), *ölümsüzleştirme*(<öl-ü-m+ süz+le-ş-tir-mek) gibi türevler de eklenebilir.

Anadolu ağızlarında da ‘öl-’ eyleminin çok ilginç türevlerine rastlanır. Bu türevler arasında kök anlamla ilişkili başka bir kavramı karşılayanlar yanında, deyim aktarmasına uğrayarak kullanılanlar da bulunmaktadır: *öldülek* “cenaze çıkan ev” (Çubukkoyağı Mah. / Bozyazı), *ölük* “ölmüş, cansız” (Gemene –İsp.; *Kurşunlu –Çkr.; -Çkr.; -Kn.), *ölülük* “mezarlık” (*Silvan –Ur.), *ölet* “1.öldürücü hastalık salgını, kıran 2.veba 3. Kolera” (DS IX / 3331), *öletlik* “ölümlük” (-Ank.) (DS IX / 3331), *ölgülü* “ölüsü olan, yaşlı” (Bayır, Bayındır / Muğla), *ölgülü* “cenaze çıkan ev” (Ayvagediği, Çavak / Mersin; Dağlı / Erdemli; Kırtıl / Silifke; Kumaçukuru / Mut; Taşdüştü Anamur)(MAS / 295), *ölgülük* “baş sağlığı” (Milas, Dont, Fethiye, Yenice, Milas, Çömlekçi, Bodrum / Muğla), *ölümse-* “can çekişmek” (Güney *Yeşilova –Brd.), *ölmüyesilik* “geçinecek denli” (-Sm.)(DS IX / 3333). Öl- eyleminin türevlerinden aktarmalı kullanılanlar, çiçek adı dışında olumsuz anlamlar yüklenmiştir: *öldürkü* “bakımsızlıktan

gelişmemiş” (Eldirek / Fethiye), *ölekez* “ölecekmiş gibi, sağlıksız” (Muğla), *ölemez* “çok zayıf, sıksa, cılız” (Çınar 2004: 234), *ölesek* “tembel” (Sariveliler *Ermenek –Kn.) (DS XII / 4623), *ölemez* “ince yapraklı, dikenli bir çeşit bitki” (Pınarlıbelen *Bodrum, *Fethiye –Mğ.; Çatoz, Magosa, Kıbrıs) (DS XII / 4623), *ölgün* (I) “1. acıma duygusu olan, yufka yürekli (Ovacık *Tavas –Dz.) 2. güçsüz, bitkin” (Hasanoğlu / Ankara) (DS IX / 3332). *ölümcül* “ağır hasta” (İsabey *Çal –Dz.), *ölübüşük* “uyuşuk, beceriksiz, tembel” (Kızılcağağaç *Bucak –Brd.), *ölmese* [ölekez-2, ölmeşük, ölümsek, ölümse] “ölecekmiş gibi zayıf, sağlıksız”, *ölüşge-* “bitki solmak, buruşmak” (İğdır –Kr.; -Vn.), *ölüşük* “işe yaramaz, kötü (davranış, işe yaramaz nesne)” (-Or.; -Gr.; -Tr.) (DS XII / 4624), Kıbrıs Türklerinin ağzında “çok çalışmak, çaba harcamak, büyük gayret göstermek” anlamlarında *öldürünmek* (Gökçeoğlu 2008: 221) eylemi geçmektedir. ‘Öl-’ eyleminin türevleri arttırılabilir.

Türkçenin tarihine ışık tutan Divanü Lügati’t-Türk’ten de birkaç örnek türev verebiliriz: *ölsemek*, *ölügsemek* “ölmek istemek”, *ölüt* “birbirini öldürme, öldürüşme”, *ölütçi* “öldüren, katil”, *ölütle-* “çarpmak, aralarında ölüm olayazmak” (DLT IV / 457-458). Eski Anadolu Türkçesinde de ‘öl-’ eyleminin başka türevleri olmakla birlikte, *ölezemek* “ölecek, sönecek hale gelmek, zayıflamak, kuvvetini kaybetmek” (DS V / 3080) türevini vermekle yetinelim.

3. Birleşik Sözcüklerde ve Söz Öbeklerinde *öl-* ve Türevleri, *ölmekle* İlgili Kavramlar

Öl- eyleminin çoğu türevlerinde olduğu gibi, birleşik sözcüklerin bünyesinde de genellikle ‘ölmek, ölüm, ölü’ tabu sözler olmaktan çıkmaktadır. Ölçünlü Türkçede *ölmezoğlu* çok dayanıklı olan şeyler için kullanılır (Tü.S./ 1135). *ölmezana* ürününden biraz yararlanmak ve istenildiği zaman geri alınmak koşuluyla başkasına ödünç verilen sığır, davar vb. hayvanlar (Güzelsu *Akseki –Ant.) (DS IX / 3333), *ebedenölmez* “deniz kenarlarında yetişen, mor çiçekli, susuz bozulmadığı için kurutmaya elverişli bir kır çiçeği (KKTC)(Gökçeoğlu 2008: 95). Türkiye Türkçesinde de *ölmez çiçek* “basit ve tüylü yapraklı, parlak sarı çiçekleri uzun zaman saklanabilen, özel kokulu, çok yıllık bir otsu bitki” (Tü. S / 1135), *ölmezotu* “beyaz mor veya parlak kırmızı renkte çiçek açan otsu bitki” (Güncel Türkçe Sözlük) bulunmaktadır. ‘Öl-’ eylemi ile {-mAz} ortaç ekindeki olumsuzluk birbirini götürmekte, ölümsüzlük, kalıcılık, ebedilik bildirilmektedir. Ölüm adı, yiyecek adında bile geçmektedir: *ölü halvası* “yağda kavrulmuş un, susam ve pekmezle yapılan, genellikle ölenin ruhu için dağıtılan helva” (Ayvagediği / Mersin). ‘Ölü’ adıyla kurulmuş başka çiçek adları da bulunmaktadır: *ölüçiçeği* “iki karış kadar uzayan dilim dilim yapraklı, sarı çiçekli, kokusu itira benzer, ölümlerin yıkanacağı suya konulan bir ot” (Damlama / Tarsus)(MAS/295). *ölüsoğanı* mezarlara dikilen mor çiçekli bir zambak (*Antakya –Hat.) (DS IX / 3334). Bu kavramlaştırmalarda hareket noktası “ölmek” olmakla birlikte, oluşturulan birimler bambaşka kavramları yansıtmaktadır.

Ölüyucu (<ölüyuyucu) ölümleri yıkayıp kefenleyerek gömmeye hazır duruma getiren kimse (KKTC) (Gökçeoğlu 2008: 222), *ölü salı* “teneşir” (MBTS / 963) gibi birimlerde ise, ölü sözcüğü göndergesel anlamını korumaktadır.

Türkçenin tarihî dönemlerinde de öl- eyleminin türevleriyle kurulmuş söz öbeklerine rastlanmaktadır: Divanü Lügati’t-Türk’ten *ölüt er* “kuvvetten düşmüş, yaşlı kimse” (DLT IV /458). Eski Anadolu Türkçesinde ise *ölüm eri / ölüm erenleri* “ölümü göze alan, ölümle pençeleşmeye hazır olan, fedai” (TS V / 3083) anlamında geçmektedir.

Bunun yanında Eski Anadolu Türkçesinde de *ölü* ve *ölüm* adlarıyla kurulmuş söz öbekleri bulunmaktadır: *ölü bezi* “kefen”, *ölü konukluğu* “matem yemeği”, *ölü kum* “sessiz, gürültüsüz dalga”, *ölüm esrüklüğü* “can çekişme hali, sekerat-ı mevt”, *ölü methi* “mersiye” (TS V / 3082-3083).

‘*Ölü*’ adı, alışılmamış bağdaştırmalarla başka sözcüklere bağlanarak, *ölü dalga* “hızı azalmış olarak gelen dalga”, *ölü fiyatına* “değerinden çok ucuza, yok pahasına”, *ölü deniz* “fırtınadan sonra tamamıyla sakin duruma gelmiş deniz”, *ölü mevsim* “ışın ve alışverişin durgun olduğu zaman”, *ölü örtü* “dökülen yaprak ve başka bitki kalıntılarından oluşan örtü” (Tü.S. / 1136), *ölü nokta* “1.otomobil motoru gibi pistonlu makinelerde rank kolu ile biyelin çakışıp hareketin iletilemediği konum 2. mekanizmaların hareketsiz kaldığı nokta” (MBTS / 964), *ölü yatırım* (iktisat) “kâr getirmeyen, geleceği bulunmayan yatırım” gibi pek çok kavramı Türkçeye kazandırmıştır. Sıfat tamlaması biçiminde kurulmuş birleşik adlara Anadolu ağızlarından da örnekler ekleyebiliriz: *ölütaş* “hafif taş” (Önsen -Mr.) (DS IX/3334), *ölgün hava* “yumuşak, durgun hava” (Aşağıdinek *Şarkikaraağaç –Isp.) (DS IX / 3332).

Deyimler, Türkçenin söz varlığında büyük bir yer tutmaktadır. Yapısında bir tabu söz olan *öl-* ve türevlerinden biri bulunan pek çok deyim bulunmaktadır. Anadolu’da “uyuyor rolü yapmak, uyuyormuş gibi yapmak” anlamında *çakal öldüsüne vurmak / çakal öldüğü yapmak* (Ayvagediği / Mersin; Gülnar) deyimleri yer almaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde ise, *ölüye urmak / ölürlüğe urmak* deyimleri, “kendisini ölmüş gibi göstermek” (TS V / 3086) anlamlarında geçmektedir. *ölüsü dirisine binmek* “telaşla birbirine girmek” (TS V / 3085). *ölü gâvura horon teptir-* (*Suşehri –Sv.)(BAAD / 372), (*Bir şey için*) *ölüp git-* bir şey için can atmak: *İş diy ölüp gider* (Ayvagediği / Mersin) (MAS/295). Bu sözde de bir hedef için canını ortaya koymak söz konusudur. Ölmek, örtmece sözlerle anlatılırken, bu sözde, iyi bir anlam kazanmıştır. *Eri öleniñ ağıtcısı, avradı öleniñ öğütcüsü ol-* “herkesin dert ortağı olmak” (Ayvagediği /Mersin, Yanıkışla / Tarsus) (MAS / 142). *Ölmüş eşşeğ arar, nalını sökecek* “Fırsatçı insanlar için söylenen bir söz” (Ayvagediği / Mersin)(MAS / 295). *Vursañ ölü, vurmasañ payını elinden alır* “Bir kimseye karşı nasıl bir tutum takınacağını, nasıl davranacağını şaşırان bir kimsenin söylediği söz” (Ayvagediği / Mersin) (MAS / 377).

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde zıt anlamlı eylemlerle kurulan *ölüp ölüp dirilmek* deyimini, “çok sıkıntı, acı çekmek veya çok ağır hastalık geçirmek” (Tü.S. / 1135) anlamında kullanılırken, Eski Anadolu Türkçesinde *ölmek dirilmek* (ölüp dirilmek) deyimini “ne yapıp yapmak, her çareye başvurmak, çalışıp çabalamak” (TS V / 3081) anlamında geçmektedir. Deyim örnekleri arttırılabilir: *ölümle burun buruna gelmek* “ölümle sonuçlanabilecek çok büyük bir tehlike ile karşılaşmak” (Tü.S./1136), *ölüyü güldürmek* “çok güldürmek” (Tü. S. / 1136), ‘*Ölmek var, dönmek yok*’ “neye mal olursa olsun bu iş yapılacak; yapılmasından kaçınılmayacak” anlamında kullanılır (Tü.S. /1135). *Ölür müsün öldürür müsün?* “Çok kızılacak bir terslik karşısında kalındığında söylenir”(Tü.S./ 1135). Kendisinden beklenmedik bir davranış karşısında şaşma ve sitem anlatan ‘*Hangi dağda kurt öldü?*’ sözü de Türkiye Türkçesinde sık kullanılan bir kalıplaşmış sözdür.

Kıbrıs Türk ağızlarından da, bu kalıp sözlere *öl-* ve türevleriyle kurulmuş deyimler eklenebilir: *ölü gözünden yaş bekle-* “hayal dünyasında yaşamak”, *ölü suratı bağlamak* “sayrılık ya da korku sonucu yüzdeki pembe renk

sarıya dönmek”, *ölu yuyucu, kefen yırtıcı olmak* “çıkarc sağlamak için en korkunç işleri bile yapmak” (Gökçeoğlu 1997: 340). *Ölü suyuyunan mı ikanacag?* “Kişilere büyü yapma yoluyla kötülük yapma niyetinde mi?”, *Ölüsü bidli* “Tüm olumsuzlukları ve yoksulluğu üzerinde taşıyan kimse” (Gökçeoğlu 2008: 221). *Ölüsü yog, yaşı var* “Ortada bir neden yokken kendi kendine üzüntü yaratanlar için söylenir” (Gökçeoğlu 2008: 222). *ölgün ölgün bak-* “cansız bakışlarla bakmak” (KKTC) (Gökçeoğlu 1997: 340).

Ölüm kavram alanı içine giren ‘kefen’, ‘ecel’, ‘teneşir’ gibi adlarla kurulan kalıp sözler de vardır: *teneşir horozu* (kargası) “çok zayıf kimse” (Tü.S. / 1452), *ecel beşiği* “tehlikeli taşıt ya da geçit”, *ecel teri dök-* “çok korkmak, çok sıkılmak veya bunalım geçirmek”, *eceline susamak* “ölmek istemiş gibi tehlikeli işlere girişmek” (Tü.S. / 430); *kefeni boynunda ol-* “her an ölümü göze almak” (Tü.S./829), *kefeni yırt-* “ağır bir hastalıkta ölüm tehlikesini atlatmak” (Tü. S / 829) vb.

Benzetmelerde de kendisine benzetilen olarak ‘ölu’ sözcüğu ve bu sözcükle kurulan ad tamlamaları kullanılmaktadır: *ölu gibi* “hiç kıılmıdamadan, hareketsiz”, *ölu gözü gibi* “(ışık için) sönük, fersiz” (Tü.S./1136), *üzerine ölu toprağı serpilmiş gibi uyumak* “çok derin uyumak” (Tü.S./1544), *ölu toprağı serpilmiş gibi* “çok derin uyuyanlar veya uyuyormuş gibi cansız ve hareketsiz duranlar için kullanılır” (MBTS / 963), *benzi ölu benzi gibi, ölu gibi yatmak, ölu gibi soğuk...*

Yapısında *öl-* ve türevleri bulunan pek çok atasözü de vardır. Türkçede *öl-* ve türevleri pek çok yan anlam kazanmış olmasına karşın, atasözlerinde göndergesel anlamıyla kullanılmıştır. Atasözlerinin son derece gerçekçi bir bakış açısıyla oluşturulduğu, bazen de eleştirel bir ifadeye sahip olduğu görölmektedir. Anadolu ağızlarında, ölçünlü Türkiye Türkçesindeki “*Kel ölü r sırma saçlı, kör ölü r badem gözlü olur*” atasözü ile aynı dersi veren, aynı gerçeği yansıtan başka atasözleri de bulunmaktadır: ‘*Ölü götü ballı olur*’ (Ayvagediği / Mersin), ‘*Ölen keçi yağlı olur*’ (Eldirek * Fethiye –Mğ.) (BAAD II / 76), ‘*Ölü ölü r ballanır*’ (-Vn.) (BAAD /179). Anadolu ağızlarında, ölçünlü dildeki ‘*Eceli gelen köpek cami duvarına siyer*’ atasözü ile aynı anlama gelen “*Ölecek karga, kırılacak dala konar*” (*Mudurnu –Bo.; -Çkr.) (BAAD / 178) atasözü bulunmaktadır. ‘*Eşş eđ ölü r de, s.ki ölmez*’ “Kötü alışkanlıklar bırakılmaz” (Ayvagediği / Mersin).

Bazen ölümün diğer sıkıntılar karşısında hafif kaldığı, bu sıkıntılara katlanmaktansa ölümün yeğlendiği, istendiği durumlar da olmaktadır: ‘*Ölüsü olan gülmüş de, delisi olan gülmemiş*’ (-Nğ.), ‘*Ölüsü olan bir (üç) gün ağlar, delisi olan her gün ağlar*’ (*Arapkir –Ml.) (BAAD II / 77). Ölümün doğal karşılandığını ya da kurtuluş olarak göröldüğünü yansıtan atasözleri de vardır: ‘*Ölüm altın kapak*’ (BAAD / 179), ‘*Ölüm hak, miras helal*’. Her canlının sonunun ölüm olduğu gerçeği de atasözlerinin konusu olmuştur: ‘*Ölümden öte yol gitmez, mezardan öte sal gitmez*’ (*Silifke –İcel) (BAAD II / 76), ‘*Gelin girmedik ev olur da, ölüm girmedik ev olmaz*’ (-Vn.; *Ilgın –Kn.; *Akseki –Ant.) (BAAD / 124) vb. Türk toplumu için öldükten sonra geride derin izler bırakmanın önemi de şu atasözüyle dile getirilmektedir: ‘*Öküz ölü r gönü kalır, yiğit ölü r ünü kalır*’ (*Gürün –Sv.; -Vn.; -Gaz.) (BAAD / 178).

Öl- eyleminin türevlerinden 'ölesiye' örneğinde olduğu gibi bir atasözünde de öl- eylemi 'güle güle' ikilemesiyle birlikte çokluk ve abartı bildirmektedir. Öl- eylemi göndergesel anlamıyla değil, deyim aktarmasından geçirilerek kullanılmış, yeni bir anlam kazanmıştır: *Görmemiş görmüş, güle güle ölmüş* "Görgüsüz kişi, günün birinde ummadığı bir şeyi elde ederse sevincinden ne yapacağını şaşırır".

Atasözlerinin yapısında ölüm kavram alanı içine giren başka sözcükler de yer alır: *'Kırkından sonra azanı teneşir paklar'* "yaşarken kirli işlere bulaşan kimseler için tek çıkar yolun ölüm olacağı düşünüldüğünde kullanılır", *'Ecel geldi cihana, baş ağrısı bahane'* "Ölümün herkes için kaçınılmaz bir olay olduğunu anlatır" (Tü.S. /430).

4. Ölmek Kavram Alanına Giren Sözcüklerle Kurulmuş İletişimsel Sözcükler (İlişki Sözcükleri)

Öl- eylemi ve türevlerinin en sık duyulduğu kalıp sözler ilençlerdir. İlençlerde genellikle varlığına dayanılmayan, kötülüğü görülen insanların ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. İlenç örneklerini de Kıbrıs Türk ağzlarından verelim: *Afacan* (<Ar. āfet-+ Far. cān) *ölümü büksün seni*. Bu ilençle canın afeti, yıkımı istenmektedir. *'Öldüğün gün ölüme çare bulsun'*, *'İşşallah eyi ölüme ölme'*, *'Ölü yucu çıksın evinden'* vb. Ölüm isteği bildiren ilençlerde, ölmek kavram alanı içine giren başka sözcükler de kullanılabilir: *'Azrayıl görsün gendini'*, *'Sırtı teneşire gelesice'*, *'Defteri dürülesice'*, *'Canı(n) çıksın!'*, *'Yağlı urganlara gelesin'*. Anadolu'dan da, *'Gelmezine gitsin'* (*Bor-Nğ.)(DSVI/1984) ilencini ekleyelim.

Zaman zaman da, dünyanın kahrını çekecek gücü kalmayan ve melekelerini yitiren insanların ölümü kurtuluş olarak değerlendirilmekte ve ani ölümlerden sonra da, ölene *"İyi ölüm öldü, Allah herkese böyle ölüm nasip etsin"* sözleriyle gıpta edilmektedir. *Ölüm* ve *ölmek* sözcüklerini ağzına almak bile istemeyen halkın, "Canı veren Allah'ın" canı alma vaktini bekleme tahammülü de kalmamış gibidir. Eskiden yaşlıların ağzından duyduğumuz *"Arıca etek, guruca yatak, iki gün yatak üçüncü gün toprak"*, *"Allah köşeye yatırıp da kapıya baktırmasin"*, *"Allah başım, gözüm, dizim; oğlum kızım dedirtmesin"* dilekleri şekil değiştiriyor sanki. Evlat, yaşlı annesi için *'Allah amanetini yoklayvirse'* (Ayvagediği / Mersin) dileğinde bulunabilmektedir. Bir kimse, hastanede yatan genç yakını hakkında, *"Allah onun ömrünü başlangıçta kararlaştırmıştır, öleceği zamanı belirlemiştir, biz ne yaparsak yapalım ölümün önüne geçemeyiz, ömrünü uzatamayız"* sözleriyle kadere teslim olmakta, kader yolunu değiştirme çabasına girmemektedir.

Ölüme çare bulamayan insanoğlu, yakınlarını ya da sevdiklerini yitirdiğinde bir yandan *karalar bağlar*, bir yandan gidenin ardından dualar eder, diğer yandan da teselli yollarını arar. Teselli sözlerinin çoğunda bir teslimiyetçilik yatar. Derleme çalışmalarım sırasında, Silifke'nin köylerinde *'Başın sağ olsun'* yerine *'Emir Allahın'* kalıp sözünü duymuştum. Baş sağlığına gitmek yerine de *'Emir Allahın'*a gitmek sözü kullanılmaktaydı. Kaynak kişilerim, yakını ölene *'Başın sağ olsun'* diyenleri ayıpladıklarını, bu sözü hayvanı ölene söylediklerini belirtmişti. Ölenle ölünmediğine göre, kalanlara dayanma gücü dilemek de âdettendir. Mersin'in köylerinde bu anlamda *'Allah döyümlüğünü virsin'* sözü kullanılmaktadır. Bu sözde geçen *'döyümlük'* eskicil (arkaik) bir ögedir. Eski Anadolu Türkçesini temsil eden eserlerden Süheyl ü Nev-bahâr'da bu sözcüğün "tahammül etmek" anlamında *döy-* kökü bulunmaktadır (Dilçin 1991: 602).

Ölen için edilen dualar, ölenin yakınlarının acılarını paylaşmak için söylenen sözler de Türk kültürünün bir kesitini yansıtmaktadır. Dua edenin dil becerisine, ölenin yakınlık derecesine, kişide bıraktığı etkiye göre, kalıp sözlerde değişiklik ve çeşitlilik de görülmektedir. Ölüm, doğrudan inanç sistemiyle ilişkilendirilmektedir. Ölen için yapılan dualarda kurtuluşun ifadesi olan ışık sıklıkla kullanılmaktadır: *'Nur içinde yatsın', 'Yattığı yer nur olsun', 'Işıklar içinde uyusun', 'Işıklar yoldaşı olsun', 'Yolu ışık, toprağı bol olsun', 'Mekânı cennet olsun', 'Huzur içinde uyusun', 'Allah korktuğundan kurtarsın', 'Allah günahlarını bağışlasın', 'Allah gani gani rahmet eylesin'* sözleri, ölen için edilen dualardan birkaçıdır. Bu sözler, ruhuna ulaşacağı inancıyla ölene hitaben de söylenebilmektedir: *'Melekler yoldaşın olsun, ışıklar içinde uyu dayım!', 'Nurlar içinde uyu şehidim!'* Yakınlarını yitirenlere iyi dileklerde bulunulurken, aynı anda ölene de dualar edilir: *'Başınız sağ olsun, Allah sizlere ömür versin, İrfan Ağabey'in mekânı cennet olsun', 'Merhumeye Tanrı'dan rahmet, yaşlı ailesine baş sağlığı ve sabırlar diliyoruz'. 'Dinince dinlensin!'* sözü de, Türklerin değişik inançlara saygısının bir ifadesidir. Alevi kültüründe ise, ölenin arkasından söylenen *'Devri daim olsun/Devri âsân olsun'* sözleri bulunmaktadır. Alevi inancına göre, kişiler ölmez, başka canlılara dönüşerek yaşamaya devam eder. Beden toprak olunca suyla karışarak önce bitkiye, sonra hayvana, son olarak da insan biçimine döner. Her ölen, yakınlarını yasa boğmakla birlikte, genç ölümler toplumun her bireyini derinden sarsmaktadır. Bu bakımdan da gençleri "gök ekin"ken yaşamdan koparmaması için Tanrıya dua edilmektedir: *Allah genç ölümü vermesin, Allah sıralı ölüm versin. Tanrı gecinden versin...*

Ölçünlü dilde (*Birinin*) *ölüsünü öpmek* ise, yemin sözü olarak kullanılmaktadır (Tü.S. /1138).

Argoda da, iyi gitmeyen bir iş için sövgü yerine kullanılan *ölüsü kandilli (veya kınalı)* (Tü.S. /1136) sözü de bulunmaktadır.

SONUÇ

Türkçede 'ölmek, ölüm, ölü' sözcüklerini kullanmadan, daha çok örtmece yoluyla aynı kavramlar, Türkçenin her döneminde, her lehçesinde ve ağızlarında çok değişik sözlerle anlatım bulmaktadır. Aynı gerçek, aynı dil birliğinden insanların psikolojik, sosyolojik durumuna göre ve inanç dünyasının da çerçevesi içinde, insanın üretme yetisi ve dilin türetme gücüyle çok değişik biçimlerde dile getirilebilmektedir. Böylece 'öl-' eylemi geniş bir kavram alanı oluşturmaktadır. Türkçede 'ölmek, ölüm, ölü' kavramları, çoğu kez yabancı sözcüklerle karşılanıp, örtmeceyle anlatılırken, Türkçenin en eski dönemlerinden beri *öl-* kökünden pek çok yeni kavrama karşılık türetilmiş, bu sözcükler pek çok birleşik sözcüğün, deyim, ilişki sözünün ve atasözünün yapısında yer almıştır. Terimlerde bile 'öl-' ve türevlerine rastlanmaktadır. Bu yazıda Türkçedeki 'öl-' kavramıyla ilgili bütün sözlere yer verilemedi. Çağdaş Türk lehçeleri ve ağızlarındaki ölümle ilgili kavramlar bir araya getirilecek olsa, bu kavram alanı daha da genişleyecektir.

Yazının başından beri örneklerini verdiğimiz *ölmek, ölü ve ölüm* kavram alanına giren sözler, Türk toplumunun ölüm karşısındaki ruh halini, ölümü nasıl algıladığını, dünyaya ve ölüme bakış biçimini, konuyla ilgili gelenek göreneklerini yansıtırken, söz varlığında yer alan Arapça sözler de, Anadolu'da İslamî inancın göstergeleri olmuştur.

Kısaltmalar

AS Atasözleri Sözlüğü

BAAD Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler

DLT Divanü Lugati't-Türk

DS Derleme Sözlüğü

KKTC Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

MAS Mersin Ağız Sözlüğü

MBTS Misalli Büyük Türkçe Sözlük

TS Tarama Sözlüğü

Tü.S. Türkçe Sözlük

Yer adları kısaltmaları, yararlanılan kaynaklarda olduğu gibidir.

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan (2008). *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*. Ankara: Bilgi Yayınevi

Aksoy, Ömer Asım (2013). *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü 1*. İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ.

Atalay, Besim (1999). *Divanü Lugat-it-Türk Dizini*, Cilt IV, 4. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 524.

Ayverdi, İlhan ve arkadaşları (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayını.

Beyatlı, Yahya Kemal (1985). *Kendi Gök Kubbemiz*. İstanbul: Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları: 371, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 34.

Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II (1996). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Çınar, Abbas (2004). *Muğla İli Ağzı Sözlüğü* (Muğla Mermerciler Derneği'nin bir kültür hizmetidir). Muğla.

Dilçin, Cem (1991). *Süheyl ü Nev-bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını- Sayı:51.

Dilek, Figen Güner (2007). Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Söz Kalıpları. *Bilig (Yaz/2007)*, 42: 177-190.

Gökçeoğlu, Mustafa (1997). *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*(Genişletilmiş 3. Baskı). Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.

Gökçeoğlu, Mustafa (2008). *Kıbrıs Türk Ağzları Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gökçeoğlu, Mustafa (2009). *Kıbrıs Türk Küme Sözcükler (Formeller) Sözlüğü 1, 2*. Lefkoşa: Gökçeoğlu Yayınları, Kıbrıs Türk Kültürü Dil Değerlerimiz 5.

Saraçbaşı, Ertuğrul (2010). *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I, II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları -3170.

Süreya, Cemal(2008). *Sevda Sözcükleri (Bütün Yapıtları Şiirler)*, 34.Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 553, Şiir-47.

Tarama Sözlüğü II, V, 2. Baskı(1996). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 212 / II, V.

Tatçı, Mustafa (1991). *Yunus Emre Divanı*. Ankara: Akçağ yayınları Genel Yayın No: 59, Halk Klasikleri: 1.

Tekin, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 540.

Tokyürek, Hacer (2009). Eski Uygur Türkçesinde "Ölüm" Kavramı ile İlgili ifadeler. *Bilig (Yaz /2009)*, 50: 169-198.

Tor, Gülseren (2004). *Mersin Ağzı Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 38.

Türkçe Sözlük, Yeni Baskı(1988). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IX, XII(1993). II. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı: 211/9.

Yüksekkaya, Gülden Sağol (2010). Türklerde Ölümün Algılanışı ‘Ölmek’ Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle, *Uçmağa Varmak Kitabı* (Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Gülden Sağol-Yüksekkaya). İstanbul: Kitabevi, s. 3-40.